

Djelovanje tajne organizacije Crna ruka do izbijanja Prvog svjetskog rata

---

Suzić, Jelena

Undergraduate thesis / Završni rad

2017

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:142:589817>

Rights / Prava: [In copyright](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2022-06-25**

Repository / Repozitorij:

[FFOS-repository - Repository of the Faculty of Humanities and Social Sciences Osijek](#)

Sveučilište J.J. Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet Osijek

Preddiplomski studij Hrvatskog jezika i književnosti i Povijesti

Jelena Suzić

**Djelovanje tajne organizacije *Crna ruka* do izbijanja Prvog
svjetskog rata**

Završni rad

Mentor: doc. dr. sc. Zlatko Đukić

Osijek, 2017.

Sveučilište J.J. Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet Osijek

Odsjek za povijest

Preddiplomski studij Hrvatskog jezika i književnosti i Povijesti

Jelena Suzić

**Djelovanje tajne organizacije *Crna ruka* do izbijanja Prvog
svjetskog rata**

Završni rad

Znanstveno područje Humanističke znanosti, Znanstveno polje Povijest,
Znanstvena grana Hrvatska i svjetska ranonovovjekovna povijest

Mentor: doc. dr. sc. Zlatko Đukić

Osijek, 2017.

Sažetak

Tema ovoga završnog rada djelovanje je tajne terorističke organizacije pod nazivom *Crna ruka* prije izbijanja Prvoga svjetskog rata 1914. godine. Tijekom istraživanja o navedenoj temi u pitanje se dovodi važnost i odgovornost ove organizacije za počinjeni atentat na prijestolonasljednika Franju Ferdinanda 1914. godine prilikom njegova posjeta Sarajevu, a što je dovelo do izbijanja Prvog svjetskog rata, čime završava vremensko razdoblje relevantno za ovaj završni rad. Na samome početku rada prikazuje se širi kontekst događaja u Srbiji, kao što je smjena dinastije Obrenović ubojstvom kralja Aleksandra i njegove supruge Drage i dolazak nove dinastije Karađorđević na vlast na čelu s Petrom I. Karađorđevićem. Također, iznimno je važan i povijesno-politički okvir nastanka organizacije *Crna ruka*, što je poslužilo kao svojevrsan uvod u razradu o djelovanju same organizacije. Nadalje, u središnjem dijelu ovoga rada bit će riječi o osnivaču organizacije Dragutinu Dimitrijeviću Apisu, njegovoj ulozi u smjenjivanju dinastije Obrenović u Srbiji, zatim o ustrojstvu organizacije te prestanku djelovanja u tajnosti i širenju njezina djelovanja u javnosti. Nakon izlaska organizacije u javnost pratit će se širenje njezina djelovanja te povezanost s organizacijom *Bijela ruka* i *Mlada Bosna*. Također, u posebnom poglavlju bit će riječi i o ulozi organizacije *Crna ruka* u Balkanskim ratovima. U trećem, a ujedno i posljednjem, dijelu završnoga rada bit će donesen zaključak u kojemu će biti iznesena sinteza svega što je prethodno bilo navedeno u radu, a samim time i zaključci koji se nameću nakon istraživanja literature vezane uz ovu temu te kao posljednje poglavlje bit će naveden popis literature koja je bila korištena pri izradi rada.

Ključne riječi: *Crna ruka*, Aleksandar Obrenović, dinastija Obrenović, dinastija Karađorđević, *Mlada Bosna*

Sadržaj:

1. Uvod.....	5
2. Dolazak dinastije Karađorđević na vlast u Srbiji.....	6
3. Povijesno-politički okvir nastanka Crne ruke.....	8
4. <i>Crna ruka</i>	9
4.1. Dragutin Dimitrijević – Apis.....	11
4.2. Unutarnje ustrojstvo <i>Crne ruke</i>	12
4.3. Izlazak <i>Crne ruke</i> u javnost.....	14
4.4. Širenje aktivnosti <i>Crne ruke</i>	14
4.5. <i>Bijela ruka</i>	16
4.6. <i>Crna ruka</i> i Balkanski ratovi.....	17
4.7. <i>Crna ruka</i> i <i>Mlada Bosna</i>	19
5. Zaključak.....	21
6. Popis literature.....	22

1. Uvod

Crna ruka - tajna teroristička organizacija osnovana od strane srpskih časnika imala je veliko značenje u srpskoj historiografiji i to zbog toga što je izvršavala atentate, svrgavala vladare, smjenjivala dinastije, imala veliki utjecaj na odluke vlade, napravila velike promjene i podjele unutar vojske te ono po čemu je i najpoznatija – dala je povod izbijanju Prvoga svjetskog rata. U ovome radu razmatrati će se njezin osnutak, struktura i djelovanje te će se pokušati odgovoriti na pitanja kao što su iskrenost njezinih patriotskih ciljeva, društveno uređenje koje se željelo postići. Također, bit će riječi i o razlozima zbog kojih je organizacija utjecala na dinastije i vlade te će na kraju biti riječi i o njezinom mjestu u srpskoj i svjetskoj historiografiji.

2. Dolazak dinastije Karađorđević na vlast u Srbiji

Za nastanak ideje o osnivanju tajne organizacije *Ujedinjenje ili smrt* koja je u narodu bila poznatija kao *Crna ruka*, važno je istaknuti i stanje u Srbiji u to vrijeme, odnosno valja nešto reći o posljednjem vladaru dinastije Obrenović – Aleksandru Obrenoviću, o njegovom svrgavanju te dovođenju Petra Karađorđevića na srpsko prijestolje.

Nakon abdikacije, Milana II. Obrenovića nasljeđuje njegov maloljetni sin Aleksandar Obrenović.¹ Krunidba njegova nasljednika Aleksandra povezana je s velikom proslavom petstote godišnjice Kosovske bitke koja se slavila 27. lipnja 1889. Proslava ove godišnjice odjeknula je u svim dijelovima Srbije, iako je na teritoriju Austro-Ugarske ograničavana i suzbijana.²

Kako je Aleksandar bio maloljetan, Srbijom je do njegove punoljetnosti trebalo vladati Namjesništvo, ali, kako navodi Ćiritović, Aleksandar se i prije svoje punoljetnosti oslobodio tutorstva Namjesništva, a zatim ukinuo i ustav te smjenio vladu. 1901. godine donio je novi ustav vrativši redovite slobodne izbore i građanske slobode.³

Vlastitom je autoritetu najviše štetio time što se oženio udovicom Dragom Mašin, dvorskom damom svoje majke, kao i blamažom s lažnom kraljičinom trudnoćom.⁴ Literatura navodi kako je pred sve većim nezadovoljstvom srpskog naroda i njihovih političara, ali prije svega vojske, Aleksandar bio prisiljen vratiti ustav 1901. godine koji nakon nekoliko mjeseci ukida.⁵ Ipak, kralj Aleksandar nije uživao popularnost, a osobito je bio omražen u vojsci gdje je za zapovijednika stavio svoga oca Milana koji se vratio u zemlju. Nadalje, drastično je smanjio vojni proračun, umirovio pojedine generale i unaprijedio svoje pristaše, a počele su kasniti i časničke plaće. Vojska je bila slabo obučavana, a stega i moral su opadali. Kako su bili lišeni mnogih povlastica, časnici su postali toliko nezadovoljni da je vojska prestala biti oslonac dinastiji Obrenović. Osim toga, mladi su časnici bili nezadovoljni apatijom koju je vlast pokazivala prema nacionalnim ciljevima. Zaključili su da kralj nastoji ojačati dinastiju samo ušutkivanjem protivnika. Ponižena brakom svog vladara sa starijom ženom sumnjive prošlosti i njegovom poniznošću prema Austro-Ugarskoj, skupina mladih časnika na čelu s Dragutinom Dimitrijevićem Apisom organizirala je urotu. Htjeli su ukloniti kraljevski par sa srpskog prijestolja i prekinuti

---

¹ G. Peroche, *Povijest Hrvatske i južnoslavenskih naroda : od 395. do 1992.*, Zagreb, 2008., str. 202

² S. Ćiritović, *Srbi među europskim narodima*, Zagreb, 2008., str. 145

³ S. Ćiritović, Isto, str. 145

⁴ S. Ćiritović, Isto, str. 145

⁵ G. Peroche, Isto, str. 203

nedostojnu i nepatriotsku politiku.⁶ Na Spasovo, 28./29. svibnja (11./12. lipnja po julijanskom kalendaru) 1903. pripadnici organizacije *Crna ruka* likvidirali su kralja Aleksandra i njegovu ženu u njihovoj palači.⁷ Vijest o njihovom ubojstvu odjeknula je svijetom pa je tako *New York Times* donio sljedeći izvještaj o tome događaju: „Kralj se bacio na koljena i molio za svoj život, obećavajući da će udovoljiti svakom zahtjevu, potpisati svaki dokument, pristati na odlazak iz zemlje ili odstraniti kraljicu Dragu – svašta, bilo šta, samo ako ga ne ubiju. Oficiri su grubo odgovorili: `Prekasno je` i opalili u njega. I kraljica je pala na koljena i zamolila oprostjenje za svoje ponašanje, ali jedan od oficira, nazivajući je pogrđnim imenom, rekao joj je da je dovoljno dugo bila kraljica. Jedan od urotnika, nakon što je podvrgnuo kraljicu surovim uvredama, posijekao ju je sabljom, dok su drugi pucali u nju. I kralja su posijekli sabljama. Urotnici su zatim dovukli kralja i kraljicu do prostorije na pročelju zgrade i bacili ih preko balkona na travnjak pred palačom... Kralj i kraljica su još bili na životu između jednog i dva sata. U međuvremenu, dva su oficira pozvala dva kraljičina brata da dođu u kuću zapovjednika beogradske divizije, gdje su im dali po čašu vode i rekli im neka se oprostite jedan od drugoga. U času kada su se zagrlili, oficiri su zapucali i ubili ih“.⁸

Urotnici kojima se ranije pridružio velik broj časnika i političara sada su u rukama držali vojsku i vladu. Formirana je nova, privremena vlada, koju je tisak nazvao revolucionarnom vladom.⁹ Literatura navodi kako je cijela Europa bila zgrožena ubojstvom kralja Aleksandra Obrenovića i njegove žene, no ubrzo ubojstvo pada u zaborav kada je Petru I. Karađorđeviću ponuđeno prijestolje. Nakon što su prihvaćeni njegovi uvjeti, a na snagu vraćen ustav iz 1888. godine, skupština ga je izabrala za kralja, a krunidba je obavljena 1904. godine.¹⁰

---

⁶ D. Agičić, *Tajna politika Srbije u 19. stoljeću*, Zagreb, 2014., str. 72

⁷ G. Peroche, Isto, str. 203

⁸ B. Anzulović, *Mit o nebeskoj Srbiji*, Zagreb, 2011., str. 119

⁹ D. MacKenzie, *Apis – čovjek koji je izazvao Prvi svjetski rat*, Zagreb, 2014, str. 7 – 12

¹⁰ S. Ćiritović, Isto, str. 145

3. Povijesno-politički okvir nastanka Crne ruke

Pobjede Srbije u oba Balkanska rata odjeknule su među slavenskim stanovništvom Austro-Ugarske. Kako je narod pokazivao oduševljenje i radost, vlast je reagirala zabranama i uvođenjem izvanrednog stanja te suspendiranjem lokalne vlasti. Austro-Ugarska je tijekom Balkanskih ratova pokazivala ratoborne namjere prema Srbiji, nametala im je ultimatum i tražila povode za sukob. U Carinskom ratu koji je trajao od 1906. do 1911. godine, zabranjen je uvoz stoke iz Srbije, a još jače neprijateljstvo izbija u razdoblju aneksijske krize, od 1908. do 1909. godine. Na srpskoj strani odnose nisu zaoštravale vlade i odgovorni političari, nego dio tiska te nacionalna i tajna revolucionarna udruženja.¹¹

6. listopada 1908. godine Austro-Ugarska izvršila je aneksiju Bosne i Hercegovine ne uspjevši prethodno pobijediti Srbiju u Carinskom ratu. Tako je Srbija u okružju Monarhije izgubila izgleda da će se spojiti s krajevima nastanjenima većinskim slavenskim stanovništvom. Aneksija je u Srbiji izazvala navalu domoljubnih osjećaja – počele su se stvarati nacionalističke i revolucionarne organizacije s ciljem suzbijanja austro-ugarskoga imperijalizma i potpomaganja ujedinjenja južnih Slavena. Jedna od takvih organizacija bila je *Narodna obrana* koja je poticala Srbe na otpor Monarhiji. Njezini su odbori nicali po cijeloj zemlji, potičući borbena raspoloženja naroda. Iz Srbije i inozemstva vrbovano je preko pet tisuća dobrovoljaca spremnih da se u Bosni i Hercegovini bore protiv Austrije. Srpske su vlasti podržavale taj pokret koji se zalagao da se svi Srbi ujedine pomoću militarističke nacionalne politike, uključujući i rat. No umjesto rata nastupilo je razočaranje. Bez podrške Rusije Srbija je mogla očekivati samo brz poraz od Habsburškog Carstva. Ratu se posebno protivio srbijanski ministar vanjskih poslova Milovan Milovanović jer je smatrao da će srpsko–austrijski antagonizam lako izazvati općeeuropski sukob. Čak je, pod austrijsko-njemačkim pritiskom, izjavio da aneksija nije ugrozila interese Srbije te da će Srbija održavati mir s Austrijom i smanjiti svoju vojsku. Isto se tako, na zahtjev Austrije, *Narodna obrana* pretvorila u miroljubivo kulturno društvo, svedeno na skromne napore pojedinaca. Većina ljudi zapravo nije shvaćala koliko je Srbija slaba i ranjiva bez pomoći Rusije. Nastalo je zatišje u nacionalnim aktivnostima i obeshrabrenje u javnosti. Ipak, neke su srpske nacionalne snage prosvjedovale da će pasivnost države upropastiti njihove ciljeve. Aktivisti i revolucionari, zahtijevajući radikalno suprotne metode željeli su tajnu, militantnu organizaciju.¹²

---

¹¹ S. Ćiritović, Isto, str. 147

¹² I. Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji – porijeklo, povijest, politika*, Zagreb, 1988., str. 84 – 85

4. Crna ruka

Krajem 1908. godine održana je konferencija u Skopju na kojoj je prihvaćena ideja revolucionarne borbe protiv Bugara i Mladoturaka.. Radenković je odluku s konferencije trebao objasniti u Beogradu i zatražiti pomoć za gerilske operacije. Uvjeren da će se samo revolucijom uspjeti spasiti Srbe na jugu, Radenković je koncipirao tajnu nacionalističku organizaciju koja bi trebala podržati taj gerilski pokret. Svoje je ideje podijelio s trojicom beogradskih aktivista: Vojom Tankosićem (šefom gerile), konjičkim satnikom Velimirom Vemićem i Ljubomirom Jovanovićem Čupom (idealističkim jugoslavenskim nacionalistom). Odlučili su osnovati organizaciju za revolucionarno djelovanje izvan Srbije koja je dobila naziv *Ujedinjenje ili smrt*, a u narodu je postala poznata kao *Crna ruka*.¹³

Crna ruka bilo je ime srpske tajne organizacije koja je organizirala ubojstvo kralja Aleksandra Obrenovića i njegove žene Drage Mašin 1903. godine. Nezadovoljni odlukom srpske vlade iz 1909. o priznanju austro-ugarske aneksije BiH i raspuštanju svih dragovoljačkih i drugih neregularnih postrojbi, deset glavnih urotnika, uglavnom vojnih časnika, osnovalo je 1911. novu tajnu organizaciju *Ujedinjenje ili smrt*. Članovi organizacije često su bili nazivani i *crnorukci*.¹⁴

Službeno je ova tajna teroristička i militaristička organizacija osnovana 1911. godine, a do tada su njezini članovi legalno djelovali preko kluba *Slovenski jug* koji je osnovan u Beogradu 1903. godine. Vođa kluba bio je rođak kralja Petra Jaša Nenadović, artiljerijski kapetan I. klase. Autori navode kako je njegova funkcija bila pribavljati finansijska sredstva i voditi politički smjer kluba. S druge strane, predsjednik kluba bio je Ljuba Nešić koji je obnašao dužnost službenika ministarstva vanjskih poslova Kraljevine Srbije. Osim dvojice već navdenih članova istaknutiju ulogu u klubu prema autorima imali su i Aleksandar Srb, pješadijski potpukovnik Mirko Naumović, urednik lista *Slovenski jug* Rade Mihailović te kapetan Dušan Optrikić. U Hrvatskoj je ideje koje su proizlazile iz ovog kluba uvelike podržavala Srpska samostalna stranka na čelu s braćom Pribičević.¹⁵

Neki su pripisivali osnutak *Crne ruke* Dragutinu Dimitrijeviću Apisu. Dimitrijević je isprva pomišljao da revolucionarne aktiviste razmjesti u *Narodnu obranu* i tako ju preuzme iznutra. Kasnije je navodno smislio *Ujedinjenje ili smrt* kako bi vojsku pripremio za nadolazeću krizu i

---

¹³ D. McKenzie, Isto, str.82

¹⁴ Hrvatska enciklopedija, <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=12769> (20.12.2016.)

¹⁵ Z. Despot, D. Tatić, *Ideja Velike Srbije od Ilije Garašanina do Tomislava Nikolića*, Zagreb, 2012., str. 28

oko nje okupio narodne revolucionare sa svih južnoslavenskih područja. Međutim, Dimitrijević je poslije tvrdio da je za *Ujedinjenje ili smrt* doznao od Velimira Vemića tek početkom 1911. godine: „Ja nisam bio određen za taj posao niti sam bio među onima koji su sastavljali statut, niti sam se latio izrade projekta...“¹⁶, što je potvrdio i sam Vemić. Vrhovna uprava organizacije *Ujedinjenje ili smrt* izbrala ga je za tajnika, a Iliju Radivojevića za predsjednika.

Cilj organizacije bio je ostvariti velikosrpski vanjskopolitički program, pod izgovorom sjedinjavanja svih Srba koji su još pod austrijskom ili osmanskom vlašću. Organizacija je djelovala tajno i javno, pa su postojala i dva programa, tajni je iznesen u Ustavu i Poslovniku, a javni u *Pijemontu*. Povezuju se s pokušajem atentata na crnogorskoga kralja Nikolu („Bombaška afera“, 1908. godine), a zajedno s *Mladom Bosnom* pripremila je atentat na prijestolonasljednika Franju Ferdinanda.¹⁷ U literaturi se navodi kako se Franju Ferdinanda smatralo utjelovljenjem protusrpske politike te su tako bosanski omladinci iz *Mlade Bosne* iskoristili njegovu inspeksijsko putovanje po Bosni, odnosno Sarajevu za atentat.¹⁸ U Solunskom procesu 1917. vođe Dragutin Dimitrijević Apis, R. Malobabić i Lj. Vulović osuđeni su za pokušaj atentata na prijestolonasljednika Aleksandra i strijeljani su 1917. godine.¹⁹

---

¹⁶ D. McKenzie, Isto, str.82

¹⁷ Hrvatska enciklopedija, <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=12769> (20.12.2016.)

¹⁸ Skupina autora, *Povijest svijeta od početka do danas*, Zagreb, 1977., str. 605

¹⁹ Hrvatska enciklopedija, <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=12769> (20.12.2016.)

4.1. Dragutin Dimitrijević-Apis

Dragutin Dimitrijević-Apis (egipatsko božanstvo u liku bika, prozvan tako zbog svoje mišićavosti) smatra se najvjerojatnijim vođom tajne organizacije *Ujedinjenje ili smrt*. Također, smatra se i glavnim organizatorom atentata na nadvojvodu Franju Ferdinanda 1914., a uz njega valja spomenuti i Vojina Tankosića (vođu četničkih dobrovoljaca), Ljubu Jovanovića-Čupu (urednik neslužbenog lista organizacije *Pijemont*) i Milana Ciganovića (veza atentatora s organizacijom te njihov učitelj rukovanja oružjem). Strijeljan je u lipnju 1917. u Solunu zajedno s nekolicinom svojih bliskih suradnika. Srpska vlada optužila ga je za kovanje zavjere za ubojstvo regenta Aleksandra. U svojem djelu, Barac donosi i podatak kako je Apis zapravo bio žrtva vješto zamišljenog plana koji je trebao osigurati separatan mir između Srbije i Austro-Ugarske. Pašić i regent Aleksandar montirali su proces protiv Apisa kako bi umanjili njegovu moć u vojsci i kako bi olabavili njegove veze s južnoslavenskim nacionalističkim krugovima izvan Srbije. U montiranje procesa su se upustili i zato što su znali da neće biti nikakvih dogovora s Austrijom sve dok su na slobodi ljudi koji su organizirali sarajevski atentat.²⁰

Nije dokazano da je Apis organizirao atentat, a literatura navodi da atentatore nije ni poznao. Atentatore je naoružao Voja Tankosić, jedan od Apisovih ljudi. Prema povjesničaru Dušanu Batakoviću, Dragutin Dimitrijević Apis, koji je rukovodio obavještajnom službom Vrhovne komande, nije atentat niti želio. Njegova je namjera bila zaplašiti austrougarskog prijestolonasljednika Franju Ferdinanda. Prema nekim je navodima, Apis je poslao svoje ljude da spriječe ubojstvo.²¹

---

²⁰ I. Banac, Isto, str. 132

²¹ I. Banac, Isto, str. 132

4.2. Unutarnje ustrojstvo *Crne ruke*

Crnoj ruci kao organizaciji trebao je statut te su za njegovu izradu 1907. godine bili zaduženi braća Adam, Milan i Vasa Pribičević. 9. svibnja 1911. godine organizacija dobiva naziv *Ujedinjenje ili smrt, organizacije za oslobođenje Južnih Slovena (Slovenaca, Hrvata i Srba)*. Kao prvi vođe i potpisnici ustava organizacije u literaturi se navode Ilija Radivojević, Bogdan Radenković, Čedomilj A. Popović, Velimir S. Vemić, Ljubomir S. Jovanović, Dragutin Dimitrijević Apis, Vojislav P. Tankosić, Ilija M. Jovanović, Milan Vasić i Milan Milovanović.²²

Statut *Crne ruke* inzistirao je na tome da se revolucionarna borba odvija samo izvan granica Srbije. Organizacija se najvećim dijelom sastojala od djelatnih časnika. Dimitrijević i Vemić objasnili su to činjenicom da mističan i težak način ulaženja u organizaciju nije, zbog procedure i kratkoće vremena, dopuštao temeljitiju pripremu civila. Uspjeh pri uvođenju časnika za članove bio je lakši „jer su časnici bili povezani drugarstvom pa su lakše ulazili u organizaciju...pa je ona i nehotice dobila izgled više vojničke organizacije“. Zbog toga ona i nije bila onoliko masovna koliko su predvidjeli njeni osnivači.²³

U literaturi se navodi kako u prvom članku ustava organizacije *Ujedinjenje ili smrt* stoji kako je organizacija stvorena „u cilju ostvarenja narodnih ideala – ujedinjenja Srpstva“.²⁴ Također, navodi se kako je u članstvo organizacije bio dobrodošao svaki Srbin „bez obzira na pol, vjeru ili mjesto rođenja“, aludirajući time na Srbe triju vjera. Osim Srba organizaciji se mogao pridružiti i „svaki onaj koji bude iskreno služio ovoj ideji“. S obzirom na to da je organizacija pretpostavljala revolucionarnu borbu kulturnoj borbi, njezino djelovanje bilo je tajno. Ustavom su bili definirani i zadaci organizacije, a odnosili su se na njezin utjecaj na državne faktore, sve društvene slojeve Srbije i njezin cjelokupni društveni život. Autori navode i kako se organizacija u svojim zadacima nije ograničavala samo na Srbiju, već se u zadacima navodi i provođenje revolucije „po svim teritorijima na kojima Srbi žive“ sa zadatkom boriti se „svim sredstvima protivu svijju neprijatelja ove ideje“.²⁵ Banc donosi podatak kako prema sedmom paragrafu njihova statuta, program te organizacije bilo je ujedinjenje Srpstva prema čemu bi se „srpske pokrajine“ Bosna i Hercegovina,

---

²² Z. Despot, D. Tatić, Isto, str. 28

²³ D. McKenzie, Isto, str. 86

²⁴ Z. Despot, D. Tatić, Isto, str. 28

²⁵ Z. Despot, D. Tatić, Isto, str. 28

Crna Gora, Hrvatska, Slavonija, Srijem, Vojvodina i Primorje (Dalmacija) trebale priključiti Srbiji.²⁶

Pristupanje organizaciji bilo je tajno i nije postojala mogućnost njezina napuštanja. Svaki član imao je dužnost vrbovati nove članove te je za njih morao jamčiti svojim životom. Članovi su se morali bezuvjetno pokoravati naređenjima nadležnih uprava, a one same upravama na višim instancama. Interes organizacije bio je ispred bilo kojih drugih interesa te je svaki član imao dužnost organizaciji prosljeđivati informacije koje su bile važne za nju.²⁷ Jasno je da su tajne i nasilne operacije u Makedoniji unaprijed onemogućile službenu registraciju *Crne ruke* kod srbijanskih vlasti (iako su one za nju ubrzo doznale, a istaknuti članovi Vrhovne centralne uprave tvrdili su da su aktivnosti *Crne ruke* u inozemstvu bile planirane u potpunoj suglasnosti s beogradskom vladom i uz njeno odobrenje). D. D. Apis izjavio je: „Jedino se na taj način moglo spasiti srpstvo koje je bilo ugroženo izumiranjem“. Ovom izjavom Apis odgovara na pitanje zašto su ugledni časnici odlučili osnovati organizaciju koja je bila u očitom sukobu sa srbijanskim zakonima.²⁸ Organizacija je imala i svoj pečat koji, kako navode autori, svojim izgledom bio primjeren ulozi – u sredini pečata nalazila se snažna savijena ruka koja drži razvijenu zastavu na kojoj je mrtvačka glava s prekriženim kostima. Pored zastave nalazili su se nož, bomba i otrov. Iznad toga nalazio se natpis *Ujedinjenje ili smrt*, a s druge strane *V.C. Uprva*.²⁹

Prilikom stupanja u organizaciju svaki budući član morao je položiti sljedeću zakletvu: „Ja N.N. (ime dotičnika), stupajući u organizaciju *Ujedinjenje ili smrt*, zaklinjem se suncem koje me greje, zemljom što me hrani, Bogom, krvlju svojih otaca, čašću i životom, da ću od ovoga časa pa do smrti verno služiti zadatku ove organizacije i uvek biti gotov da za nju podnesem sve žrtve. Zaklinjem se Bogom, čašću i životom, da ću sve naredbe i zapovesti bezuslovno izvršavati. Zaklinjem se Bogom, čašću i životom da ću sve tajne ove organizacije sa sobom u grob poneti. Nek mi sude Bog i moji drugovi u ovoj organizaciji, ako ovu zakletvu hotimično ne izvršim ili prekršim.“³⁰ Prema pravilniku, zakletva se polagala u prostoriji koja je bila obasjana svjetlošću jedne svijeće. Na sredini prostorije nalazio se stol prekriven crnim stolnjakom, a na stolu su se nalazili križ, nož i pištolj.

---

²⁶ I. Banac, Isto, str. 112

²⁷ Z. Despot, D. Tatić, Isto, str. 29

²⁸ D. McKenzie, Isto, str. 88.

²⁹ Z. Despot, D. Tatić, Isto, str. 29

³⁰ Z. Despot, D. Tatić, Isto, str. 29

Autori navode kako se analizom statuta organizacije lako uviđa da su ideje, metode i ciljevi koji su u njemu opisani imali direktan utjecaj na kasnija događanja te da su ostali gotovo nepromjenjeni sve do današnjih dana.³¹

4.3. Izlazak *Crne ruke* u javnost

Terorističke akcije po inozemstvu ne bi mogle biti tajne i neprimjetne. Zato je Dragutin Dimitrijević Apis, kao časnik i sudionik Svibanjskog (Lipanjskog) prevrata i tajnik *Crne ruke*, stupio u vezu s vladom. Obavijestio je ministra vanjskih poslova Milovanovića o postojanju organizacije koja se sastoji uglavnom od djelatnih časnika te je Milovanović navodno zatražio samo to da organizacija ne čini ništa što bi naštetilo općim interesima i bilo što što bi zakonom bilo zabranjeno u Srbiji. Do jeseni 1911. godine vijest o *Crnoj ruci* proširila se do svih članova vlade, tiska, diplomatskih predstavništava i vojnih dužnosnika. Novinske vijesti o njoj najprije su se pojavile u *Tribuni*, listu koji je bio blizak princu Aleksandru. Objavivši ukradeno cirkularno priopćenje Vrhovne centralne uprave, list je pisao zabrinuto, ali oštro: „Je li *Crna ruka* samo način da se oduševljena mladež pod maskom patriotizma zavrbuje za nekakve zločinačke aktivnosti u zemlji?...Ako ne žele da im domovina doživi sudbinu Turske ili Grčke, srpski časnici ne smiju ući u takvu političku organizaciju...To su najobičnije spletke iz podzemlja.“³²

S obzirom na to da se u beogradskom tisku pojavilo mnogo članaka o *Crnoj ruci*, strani su diplomati o ovoj organizaciji javljali svojim vladama. Mnogi od njih (veleposlanik von Ugron, Charles Barclay) smatrali su da pravi cilj *Crne ruke* nije ujedinjenje svih Srba nego upletanje u unutarnje poslove države, usmjereno protiv vladajućih radikala. *Crnorukaši* bi njih željeli skinuti s vlasti i zamijeniti autoritarnom vladom koja će se zalagati za svesrpsku politiku.³³

---

³¹ Z. Despot, D. Tatić, Isto, str. 29

³² D. McKenzie, Isto, str. 88

³³ F. Čulinović, Isto, str. 12

4.4. Širenje aktivnosti *Crne ruke*

Crna je ruka bila najaktivnija i najživlja u prvoj godini svoga izlaska u javnost. Velimir Vemić tvrdio je da se njena Vrhovna centralna uprava često sastajala i raspravljala o planovima „da se ubiju bugarski kralj Ferdinand i crnogorski knez Nikola kao glavni protivnici ujedinjenja Srba“.³⁴ U Beogradu su vođe *Crne ruke* marljivo uvodili nove članove u organizaciju, a posebno su obraćali pažnju na mlade časnike. Sada procedura više nije bila onako stroga i konspirativna kao u početku, već je obično bilo dovoljno da čovjek samo kaže da je *Crna ruka* domoljubna organizacija koja se zalaže za ujedinjenje Srba i da navede imena nekolicine vođa, pa da bez problema uđe u organizaciju. Srpski i hrvatski studenti iz Zagreba tijekom posjeta Beogradu u travnju 1912. godine sastali su se s vođama *Crne ruke* i neki su se priključili organizaciji. Čak postoji podatak da je prvi katolik i Hrvat koji se učlanio u tu organizaciju bio Dalmatinac Oskar Tartaglia.³⁵

Crna je ruka svim sredstvima pokušavala postići ujedinjenje u Veliku Srbiju ili, kako su ponekad govorili, u Jugoslaviju. U njezinim su se redovima okupljali uglavnom idealisti i beskrupulozni teroristi, civili i časnici. Vođe su bili mlađi ljudi koji su imali prethodnih kontakata s nacionalistički raspoloženom južnoslavenskom mladeži. Osnivači su na taj način željeli stvoriti mrežu revolucionarnih organizacija među južnim Slavenima u inozemstvu. No, već su se pomalo počele osjećati trzavice između manjine osnivača koji su bili jugoslavenski orijentirani idealisti i uglavnom konzervativnih časnika. Sve je to još bilo potiskivano u općem oduševljenju i poletu 1912. godine.

Dragutin Dimitrijević Apis bio je glavna pokretačka snaga *Crne ruke* i njena glavna veza sa svibanjskim (lipanjskim) urotnicima. Prijatelji iz Vrhovne centralne uprave redovito su ga obavještavali o raznim područjima djelovanja organizacije i o Narodnoj obrani, o radu s gerilcima, intelektualcima i mladeži. Apisove bliske veze s ministrom vanjskih poslova Milovanovićem i vojvodom Radomirom Putnikom osiguravale su mu ključne kontakte sa srbijanskom Vladom i Vrhovnim vojnim zapovjedništvom. Uživajući još uvijek simpatije kralja Petra, nagovorio je princa Aleksandra, sada već prijestolonasljednika, da financira *Pijemont*, glasilo *Crne ruke*.³⁶

---

³⁴ D. McKenzie, Isto, str. 90

³⁵ D. McKenzie, Isto, str. 90

³⁶ I. Banac, Isto, str. 86

4.5. *Bijela ruka*

Kako bi suzbio djelovanje *Crne ruke* regent Aleksandar je oko 1914. godine počeo stvarati drugi ogranak, odnosno frakciju, ove urotničke skupine oficira kako je Banac nazvao organizaciju *Crna ruka*. Frakcija *Bijela ruka* nastaje već 1914. ili 1917. s ciljem organiziranja oficira odanih dinastiji koji bi nastavili borbu protiv unutarnjeg neprijatelja. Poslije namještenog suđenja vođama *Crne ruke* i čistke njezinih pripadnika 1917. godine, *Bijela ruka* postala je svemoćna u srpskim oružanim snagama. Njezina odlučnost u tome da se „unutarnji neprijatelji“ iskorijene posebno je pojačana nakon ujedinjenja.³⁷

Pripadnici *Bijele ruke* predstavljali su se kao vjerni branitelji prijestolja. To su uglavnom bili časnici bivše urotničke grupe iz 1903. godine, časnici koji su izgubili položaje ili umirovljeni nakon Svibanjskog (Lipanjskog) prevrata te pristaše protuurote iz 1903. godine. Vođa im je bio Petar Živković, urotnik koji je u atentatu imao minornu ulogu te je kasnije, navodno velikim dijelom zahvaljujući spletkama, postao najbliži prijatelj prestolonasljednika Aleksandra. *Bijela je ruka* privukla k sebi nekadašnje obrenovičevce, neprijatelje *Crne ruke*, te mnoge druge koji zbog nesposobnosti nisu mogli napredovati u vojsci.

Tako su glavni vođe *Bijele ruke*, uglavnom bivši Apisovi prijatelji, optuživali *Crnu ruku* za subverzivnu djelatnost, nelojalnost dinastiji i sijanje nesloge u vojsci. *Crna je ruka*, zauzvrat, optuživala njih da su društvo ulizica koje zapravo loše misli o prijestolonasljedniku, a nema nikakvu ideologiju ni određene ciljeve. Ipak kriza koja je nastala na Balkanu 1912. godine nakratko je primirila njihovo neprijateljstvo i sukobe.³⁸

Stojan Protić 1921. izjavio je kako nije bio svjestan da su oficiri organizirali *Bijelu ruku*. Banac iznosi kako se tu vjerojatno radilo o nekoj neformalnoj organizaciji, ali to nipošto nije smanjilo njezinu djelotvornost. Protić je bio uvjeren kako je svaka djelotvorna vlada mogla ukrotiti „nepotrebne revnosti i pogreške *Bele ruke*“, dok su neki drugi promatrači smatrali *Bijelu ruku* zloćudnom izraslinom za koju ni Parlament ni vlada ne znače ništa.³⁹

„Oni izazivaju krize, utiču na njihov tok i njihovo rješenje... Oni cepaju ukaze, proizvode i penzionišu [oficire]. Oni raspoložu zasebnim telefonima, imaju prema priznanju jednog člana

---

³⁷ I. Banac, Isto, str. 143

³⁸ D. McKenzie, Isto, str. 99

³⁹ I. Banac, Isto, str. 143-144

kvarta, svoju policiju, svoje detektive, organizuju mučke napade, održavaju tajne sastanke, otkrivaju i lišavaju slobode koga hoće. Da budu bliže jedan drugom, oni sele ili stvaraju zasebne komande. Oni utiču na zabranu listova, na tok isleđenja i svakim danom sve osjetljivije podrivaju i ovo malo pravnog poretka, svlačeći zemlju na nivo obične kolonije.“

Prema Banacu, svemoćni „oni“ optuživani su za novčanu potkupljivost velikih razmjera i za uzimanje postotka od vojnih narudžbi, ali su isto tako bili i strah i trepet jer su uživali podršku od strane regenta Aleksandra zbog njihove spremnosti da podupru uvođenje njegovog osobnog režima.⁴⁰

4.6. Crna ruka i Balkanski ratovi

U vrijeme balkanskih ratova oslabljena su dva stupa dotadašnje srpske politike: načelo narodnosti i ideal parlamentarne demokracije. Osvajanja u Albaniji i Makedoniji pokazala su da Srbija prekoračuje cilj oslobođenja srpskog naroda. Skori obračun s Turskom ojačao je važnost vojske u Srbiji, koja je inače bila jaka od prevrata 1903. godine. Osim ustavnih čimbenika (kralja, vlade i parlamenta) u vođenju politike nameće se skupina oficira na čelu s *Ujedinjenje ili smrt* (*Crna ruka*) koja se zauzimala za agresivnu vanjsku politiku, održavala veze s organizacijama Srba pod stranom vlašću i vodila obavještajnu djelatnost. Utemeljili su središte moći koje je osporavalo demokraciju i parlamentarizam, smatrajući da bi snažna vojna vlast prije ostvarila nacionalne ciljeve.

Srbijansko-bugarski savez iz 1912. godine, temelj budućeg Balkanskog saveza, bio je djelo ministra vanjskih poslova Milovanovića i *Crne ruke*. Smatrajući da je Makedonija životno značajna za budućnost srpstva, *Crna je ruka* nastojala revolucionarnim agitiranjem i gerilskim ratovanjem u njoj učvrstiti nacionalno jedinstvo protiv Bugara i Turaka. Smatrali su da je savez s Bugarskom neophodan preduvjet za rat s Osmanskim Carstvom. Bez pobjede nad Osmanskim Carstvom Srbima na jugu prijetila je propast, osobito od Albanaca i mladoturaka. Stoga su Srbija i Bugarska trebale surađivati da pobjede zajedničke neprijatelje. S druge strane, savez je sklopljen i zato da se Srbija zaštiti od Austrije koja je namjeravala stvoriti veliku autonomnu Albaniju, a ona bi zahvatila i velik dio Makedonije. Okružena zemljama koje pripadaju Austriji ili su o njoj ovisne, Srbija bi bila odsječena i osuđena na političku i gospodarsku ovisnost.

---

⁴⁰ I. Banac, Isto, str. 144

Rat je započeo srpskim bombardiranjem turskih pograničnih položaja. Prva srpska armija prešla je makedonsku granicu 6. listopada 1912. godine i porazila Turke u dvodnevnoj bitci kod Kumanova. Dva dana poslije ušla je u Skopje. Za samo mjesec dana Balkanski je savez slavio pobjedu. Osmanska je vladavina na Balkanu bila dokrajčena. No tada se pojavio problem podjele osvojenih teritorija. Srbija je osigurala vlast sjeverno od Šar-planine i rijeke Škumbije, a Bugarska istočno od rijeke Strume. Makedonija je ostala sporna zona, a nju je Bugarska tražila za sebe. Srbija, Grčka i Crna Gora sklopile su savez protiv Bugarske, a ona je protiv njih pokrenula rat. Pobjednice Srbija i Grčka podijelile su između sebe najveći dio Makedonije.

Iz Balkanskih je ratova *Crna ruka* izašla s velikim ugledom, ali i znatno manjim brojem članova. Mnogi su poginuli u borbi, pa su ratovi praktično dokrajčili ulogu *Crne ruke* kao čvrsto povezane organizacije. Potkraj 1913. godine Apis je postavljen za šefa obavještajnog odjela srbijanskog Glavnog stožera. Njegovi su agenti na teritoriju Austro-Ugarske prikupljali obavijesti za srbijansko Vrhovno zapovjedništvo. U svibnju 1914. godine Apis je bio na čelu časničkog otpora uredbi Ministarstva unutarnjih poslova Stojana Protića, kojom je u osvojenoj Makedoniji civilnoj vlasti dana prednost nad vojnom. To je Apisa uvuklo u dugotrajan sukob za prevlast s vladom srbijanskih radikala i princom Aleksandrom, koji je u lipnju postao regent.⁴¹

---

⁴¹ *Opća enciklopedija JLZ*, svezak II., Zagreb, 1977., str. 137

4.7. Crna ruka i Mlada Bosna

Još i danas postoje prijepori o tome tko je planirao ubojstvo nadvojvode Franje Ferdinanda u Sarajevu 1914. godine. Neki povjesničari tvrde da su ga osmislili revolucionarni nacionalistički učenici i studenti iz organizacije *Mlada Bosna*, uz malu pomoć srbijanske vlade i vojske. Drugi vjeruju da su urotu pripremili pripadnici *Crne ruke*. Branitelji D. D. Apisa prihvaćaju njegovu izjavu tijekom Solunskog procesa iz 1917. godine „da su on i njegovi agenti ubili nadvojvodu“⁴². S druge strane branitelji presude na Solunskom procesu tvrde „da se *Crna ruka* oslonila na Njemačku da ona riješi južnoslavensko pitanje“⁴³.

Činjenica je da se Apis nakon Balkanskih ratova duboko upleo u vanjsku politiku iako nije bio vješt u vanjskim poslovima niti se stvarno razumio u politiku. Vjerovao je da se samo terorističkim metodama mogu postići nacionalni ciljevi Srbije. Te su se metode pokazale uspješnim kod Osmanskog Carstva, ali ne i kod Austro-Ugarske. Pokušavši u njoj provoditi terorističke aktivnosti, *Crna je ruka* pomogla izbijanju Prvog svjetskog rata. Naime, članovi te organizacije smatrali su Ferdinanda ratobornim vođom, spremnim da slomi Srbiju i obnovi dvojnu monarhiju koja se raspadala. Ako ujedini južnoslavenske stanovnike svoje Monarhije pod jedinstvenom i koordiniranom upravom, nadvojvoda bi okružio Srbiju austrijskim teritorijima i tako na duže vrijeme odgodio ujedinjenje Srba. Oni su u njegovoj najavljenoj posjeti Sarajevu i istodobnim austrijskim vojnim manevrima u istočnoj Bosni vidjeli začetak invazije na Srbiju. Vjerovali su da će mir biti osiguran bude li nadvojvoda uklonjen. Treba imati na umu da je tim ljudima, opijenima nedavnim uspjesima u Balkanskom ratu, pobjeda nad Austro-Ugarskom izgledala potpuno mogućom.

Prema vlastitom priznanju, Apis je osobno podučavao Gavrila Principa, pripadnika *Mlade Bosne*, i odobrio mu da počinu atentat. Osigurao je mladobosancima prelazak iz Srbije u Bosnu. Navodno je dobio uvjerenja da će Rusija braniti Srbiju bude li napadnuta i odobrio svojim suradnicima Malobabiću i Vuloviću da organiziraju naoružavanje i prelazak atentatora u Bosnu.⁴⁴

Navodno da *Crna ruka* i njezina Vrhovna centralna uprava tada više nisu djelovale, pa bi onda bilo moguće da je glavnu i presudnu ulogu u planiranju atentata imao Apis s nekolicinom najbližih suradnika. Jedna od kontroverzi o ulozi *Crne ruke* pa i Apisa u atentatu izjava je ruskog

---

⁴² D. McKenzie, Isto, str. 162

⁴³ V. Dedijer, *Sarajevo 1914.*, II. svezak, Beograd, 1978., str. 127

⁴⁴ Skupina autora, Isto, str. 605

atašea Viktora Artamonova (na koga se Apis pozivao) da ni on ni Rusija nisu dali podršku i obećanje intervencije u slučaju rata: „Ni Rusija ni Srbija nisu željele nadvojvodinu smrt“.⁴⁵ Konačno, obećanje nižeg službenika poput Artamonova ne bi obvezivalo Rusiju. Svetozar Pribićević tvrdio je da se Apis suprotstavljao ratu „jer je znao da je Srbiji za oporavak potreban mir te je smatrao kako ubojstvo nadvojvode neće izazvati rat“.⁴⁶ Postoji i mišljenje da je ideja o uroti oko nadvojvodinog ubojstva potekla iz same Bosne: „Mladobosanac Borivoje Jevtić ustvrdio je da Sarajevski atentat nije bio djelo pojedinca nego cjelokupne bosanske mladeži“.⁴⁷

Bez obzira na kontroverze i sporno pitanje postojanja *Crne ruke* kao cjelovite organizacije, glede atentata može se zaključiti da je *Crna ruka* imala presudan utjecaj, posebice ideološki. Vjerojatno je *Crna ruka* 1914. godine bila relativno nemoćna organizacija, ali je činjenica da je Apis zadržao vrlo jak utjecaj na njezine najistaknutije članove, a nesumnjivo na nacionalistički i ratoborno raspoloženu srpsku mladež. Apis i njegovi suradnici Malobabić i Vulović osuđeni su u Solunskom procesu na smrt strijeljanjem. U Srbiji su posmrtno rehabilitirani 1953. godine. *Crna se ruka* definitivno raspala tijekom Prvog svjetskog rata.⁴⁸

---

⁴⁵ D. McKenzie, Isto, str. 236

⁴⁶ D. McKenzie, Isto, str. 165

⁴⁷ D. McKenzie, Isto, str. 503

⁴⁸ D. McKenzie, Isto, str. 101

5. Zaključak

Na samome kraju možemo zaključiti kako je aneksija Bosne i Hercegovine 1908. od strane Austro-Ugarske izazvala snažan val domoljublja u Srbiji jer su tim činom propali planovi da se svi Srbi ujedine u jednoj državi. Kako bi se ublažila opća obeshrabrenost koja je vladala u narodu, skupina srpskih časnika i civila 1911. godine osnovala je militantnu organizaciju *Ujedinjenje ili smrt* koja je dobila pučki naziv *Crna ruka*. Glavno područje njezina djelovanja bila je Makedonija, kamo je slala grupe obučениh terorista za borbu protiv Bugara i mladoturaka, ali organizacija je djelovala i u Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini i Vojvodini. Isticala je želju za ujedinjenjem svih južnoslavenskih zemalja u državu u kojoj bi glavnu riječ imala Srbija. S ciljevima i djelatnošću *Crne ruke* bila je upoznata srbijanska Vlada koja je prešutno podržavala njezine akcije, a sama organizacija uživala je i simpatije kralja Petra Karađorđevića. U historiografiji prevladava stav da *Crna ruka* nije željela ujedinjenje Srba u Jugoslaviji kao zajednici dobrovoljno udruženih i ravnopravnih država i naroda nego joj je cilj bila Velika Srbija po uzoru na *Načertanije* Ilije Garašanina. Pa se tako za *Crnu ruku* može reći da je bila nacionalistička i teroristička organizacija koja je svoje akcije smatrala borbom za velik i pravedan cilj, ali na račun drugih naroda i teritorija. Pozitivno mišljenje o Crnoj ruci još prevladava u srbijanskoj historiografiji, što potvrđuje rehabilitacija Dragutina Dimitrijevića Apisa i njegovih suboraca 1953. godine.

8. Popis literature:

1. Agičić, Damir, *Tajna politika Srbije u 19. stoljeću*, AGM, Zagreb, 2004.
2. Anzulović, Branimir, *Mit o nebeskoj Srbiji*, Večernji list, Zagreb, 2011.
3. Banac, Ivo, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji – porijeklo, povijest*, Durieux, Zagreb, 1988.
4. Ćirković, Sima M.: *Srbi među europskim narodima*, Golden marketing - Tehnička knjiga, Zagreb, 2008.
5. Čulinović, Ferdo, *Dokumenti o Jugoslaviji*, Školska knjiga, Zagreb, 1968.
6. Dedijer, Vladimir, *Sarajevo 1914.*, II. svezak, Prosveta, Beograd, 1978.
7. Despot, Zvonimir; Tatić, Danijel: *Ideja Velike Srbije od Ilije Garašanina do Tomislava Nikolića*, Večernji list, Zagreb, 2012.
8. McKenzie, David, *Apis – čovjek koji je izazvao Prvi svjetski rat*, Profil, Zagreb, 2014.
9. *Opća enciklopedija JLZ*, svezak II., Zagreb, 1977.
10. Peroche, Gregory, *Povijest Hrvatske i južnoslavenskih naroda : od 395. do 1992.* Zagreb, Detecta, 2008.
11. Skupina autora, *Povijest svijeta od početka do danas*, Naprijed, Zagreb, 1977.

Internetski izvori:

1. *Crna ruka*

<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=12769> (20.12.2016.)